

Egipt w czasach Abrahama i patriarchów

Wstęp

„Archeolodzy nie znaleźli do dziś żadnych dowodów świadczących o tym, by wydarzenia opisane w Księdze Rodzaju i Wyjścia miały miejsce”¹ – pisze Teodozja Rzeuska, archeolog i egiptolog pracująca w Gizie i Sakkarze. Nie znaczy to, że historia opisana w Biblii jest nieprawdziwa. Po pierwsze, badania jeszcze ciągle trwają i pewnie niejedno odkrycie nas jeszcze zaskoczy. A po drugie – wykopaliska to tylko część poszukiwań. Równie warta jest wiedza osiągnięta dzięki analizom i interpretacjom wszelkich dostępnych źródeł. A te mówią o przebywaniu na terenie Egiptu, w gościnnej delcie Nilu, wielu plemion koczowniczych z Bliskiego Wschodu. Byli wśród nich prawdopodobnie i Izraelici.

Celem artykułu jest przybliżenie sytuacji Egiptu w czasach Abrahama, Izaaka i Jakuba. Pierwsza część artykułu poświęcona jest omówieniu źródeł pozabiblijnych, a także odkryć archeologicznych. W ten sposób krótko spojrzymy na historię Egiptu – Starego i Średniego Państwa, żeby zarysować tło epoki, w której prawdopodobnie w Egipcie pojawił się biblijny Patriarcha – Abraham. Natomiast w drugiej części tego artykułu przybliżymy biblijny obraz Egiptu z czasów patriarchów. Przyjrzeć się chcemy, co na temat Egiptu znajdziemy w Księdze Rodzaju. Możliwe, że zbadanie dostępnych źródeł pisanych i odkopanych pozwoli nam inaczej spojrzeć na cywilizację, która znalazła swoje miejsce nad rzeką Nil.

---

¹ T. RZEUSKA, *Niewola egipska. Między mitem a historią*, „Biblia krok po kroku” (2011), s. 9.

1. Zarys historii Egiptu

1.1. Początki

Niezwykle trudno wziąć się za opisywanie państwa, jego kultury, historii, które jest tak odległe w czasie i przestrzeni od nas. „Starożytny Egipt był rzadko zaludnionym, plemiennym państwem. Jego politeistyczna religia, przedpieniężna gospodarka, niski poziom wykształcenia i ideologia boskości władzy królewskiej, wszystkie te cechy, będące jego charakterystycznymi elementami, są całkowicie obce współczesnym mieszkańcom Zachodu”². Niemniej wspólne człowieczeństwo pomaga nam na przeniknięcie tej bariery. Kiedy patrzymy na tamte czasy, czasy staroegipskich władców, zauważymy motywy, które do dziś kierują ludźmi ambitnymi. Podobnie zgłębianie staroegipskiej cywilizacji pozwala odkryć narzędzia, które do dziś służą organizowaniu, podporządkowaniu i ujarzmianiu ludzi. Możemy też dostrzec w zadufaniu faraonów kulturę załóżki jej własnej zagłady. „Rozkwit i upadek starożytnego Egiptu kryje naukę dla nas wszystkich” – pisze Tom Wilkinson³. Zatem przyjrzyjmy się krótkiej historii starożytnego Egiptu do czasów Średniego Państwa, które obejmują okres, którym postanowiliśmy się zająć.

Obszar Starożytnego Egiptu tylko w części jest tożsamy ze współczesnym państwem – Zjednoczoną Republiką Egiptu. Granice kraju faraonów wyznaczały warunki geograficzne, zwłaszcza dolina i delta życiodajnej rzeki Nil. Egipt nie był jedyną cywilizacją, której losy były związane z rzeką, jednakże trudno jest znaleźć inny kraj, dla którego woda stanowiła tak ważny punkt odniesienia. Nil, dawca życia, był inspiracją myśli teologicznej starożytnego Egiptu. Herodot jest autorem fundamentalnego stwierdzenia, które nie straciło aktualności do dzisiejszych czasów, że „Egipt jest darem Nilu”⁴.

Środowisko Nilu zawsze miało wielki wpływ na mieszkańców. Rzeka kształtowała nie tylko krajobraz, ale także wyobrażenia Egipcjan o samych sobie oraz o swoim miejscu w świecie. Krajobraz wpływał na ich nawyki i obyczaje oraz formował od wieków przekonania filozoficzne i religijne. To wylewy Nilu nadawały rytm życiu Egipcjan. Po opuszczeniu koryta, około 19 lipca, rzeka rozlewała się stopniowo, pozostawiając gdzieś błotniste wysepki. Ten coroczny „cud” inspirował wyobrażenia o stworzeniu świata. Stąd wielość kosmogonii, które wiązały powstanie świata właśnie z obecnością i wylewami Nilu. Tradycyjnie wyobrażano sobie, że przez podziemne królestwo Ozyrysa przepływa dolny Nil, po którym słońce odbywa

² T. WILKINSON, *Powstanie i upadek starożytnego Egiptu. Dzieje cywilizacji od 3000 p.n.e. do czasów Kleopatry*, Poznań 2013, s. 34.

³ *Tamże*, s. 34.

⁴ Cyt. za: *tamże*, s. 50.

łodzią nocną wędrówkę. Według innych koncepcji kraina zmarłych była po prostu wodnym bezmiarem albo odbiciem krajobrazu doliny Nilu.

Ten „cud” wylewów wpływał przede wszystkim na działalność rolniczą, a co za tym idzie – na utrzymanie mieszkańców Egiptu. Rytm wzbierania i opadania Nilu wyznaczał porządek prac na roli. Kopano kanały, służące do rozprowadzenia wody, urządzenia nawadniające pozwalały przenosić wodę na położone wyżej obszary. Nil chronił Egipt przed długotrwałą suszą, a co za tym idzie – i głodem. Rzeka stanowiła także od zawsze potężną arterię transportową i komunikacyjną. Całe życie uzależnione było w Egipcie od życiodajnych wód Nilu, tak że żadna społeczność trwale zamieszkująca dolinę Nilu nie byłaby w stanie przetrwać w dalszej odległości od tej rzeki.

Egipt zajmował w starożytności terytorium od Morza Śródziemnego do pierwszej katarakty na Nilu (w pobliżu Asuanu), wraz z wąskim paskiem pustyni po obu stronach doliny tej rzeki. W strefie wpływu faraona znalazły się: obszary Synaju, Pustyni Arabskiej, Ziemia Kusza, Nubia i oazy na Pustyni Libijskiej.

Najstarsze ślady działalności człowieka pochodzą z okresu paleolitu (epoka kamienia), kiedy grupy nomadów i myśliwych zaczęły się gromadzić w okolicy Nilu. Najprawdopodobniej wtedy też miejscowe społeczności zaczęły prowadzić działalność rolniczą. Stopniowo w delcie i dolinie Nilu zaczęły powstawać wioski rolnicze, które z biegiem czasu połączyły się w księstwa, a następnie utworzyły Królestwo Dolnego Egiptu na północy i Królestwo Górnego Egiptu na południu (VI tysiąclecie przed Chr.). Dokonało się to za sprawą handlu i podbojów, i sprawiło, że wzrosło tempo rozwoju społecznego.

Przez wiele stuleci społeczności zamieszkujące tę żyzną dolinę Nilu oraz suche trawiaste obszary na wschodzie i zachodzie budowały zręby tego, co później nazwać mogliśmy kulturą egipską. Jej specyficzny charakter kształtowało w dużym stopniu środowisko naturalne.

W IV tysiącleciu przed Chr., w tzw. przeddynastycznym okresie historii Egiptu, na terenach Górnego Egiptu rozwijała się m.in. kultura nagadyjska⁵. Jest ona uważana za najważniejszą kulturę tamtych czasów, gdyż z niej wywodzą się zaczątki późniejszych struktur społeczeństwa egipskiego. Obejmowała ona tereny od Asuanu na południu po obrzeża oazy Fajum na północy. W południowej części doliny Nilu rozwijała się wówczas kultura dolnoegipska. W połowie IV tysiąclecia przed Chr. elementy kultury nagadyjskiej zaczęły się również pojawiać w Dolnym Egipcie, z czasem zastępując całkiem kulturę dolnoegipską. Do kulturowego zjednoczenia się Górnego i Dolnego Egiptu doszło jakieś 200 lat przed pojawieniem się pierw-

⁵ Nazwa wywodzi się od wsi Nagada, w której pobliżu odkryto wielkie prehistoryczne cmentarzyśko. Por. B. LEGUTKO, *Krótką historia Egiptu*, „Biblia krok po kroku” (2011), s. 16. O wykopaliskach archeologicznych we wsi Nagada pisał również H.A. SCHLÖGL, *Starożytny Egipt*, Warszawa 2012, s. 42–45.

szej dynastii. Mimo to jeszcze nie można było mówić o zjednoczonym państwie egipskim.

1.2. Czasy Starego Państwa

Okres historyczny w dziejach starożytnego Egiptu rozpoczął się wraz z założeniem pierwszej dynastii i zjednoczeniem Górnego i Dolnego Egiptu. Miał tego dokonać faraon Menes około 3100 r. przed Chr. (tak relacjonuje początki grecki historyk Herodot⁶). Choć to właśnie jego uznaje się za pierwszego władcę dynastycznego, to już w okresie przeddynastycznym naukowcy wyróżnili dynastię 00 (nieznani z imienia władcy, przywódcy państwa z okresu Nagada) i dynastię 0 (znani z imienia władcy przed zjednoczeniem Egiptu – o imionach zwierzęcych: Skorpion, Sokół). Faraona Menesa często utożsamia się z Narmerem (to imię znaczy prawdopodobnie: Atakujący Sum)⁷, który przez niektórych naukowców uważany jest za innego, wcześniejszego władcę⁸.

Po zjednoczeniu Egiptu przez kolejne tysiąclecia aż do 30 r. przed Chr. na tronie egipskim zasiadali następnii władcy. Reprezentowali oni kolejne dynastie, których było w sumie 33. To właśnie na ich podstawie oraz ze względu na rozwój kraju historycy dokonali podziału historii starożytnej na następujące po sobie etapy. I tak wyznacza się okres świetności Egiptu (Stare, Średnie i Nowe Państwo) oraz okresy destabilizacji państwa (I, II i III okres przejściowy).

Panowanie I i II dynastii po zjednoczeniu państwa historycy nazywają okresem wczesnodynastycznym (tynickim, archaicznym). Kolejne cztery dynastie wyznaczają ramy czasowe kolejnej epoki – Starego Państwa. Ten czas był świadkiem narodzin wielkiej cywilizacji, która najpełniejszy wyraz znalazła w monumentalnych dziełach na płaskowyżu gizańskim (wtedy to powstała pierwsza piramida). Jeżeli można wskazać jakąś charakterystyczną cechę tego okresu, to jest to ideologia boskości władzy królewskiej (faraon uważany za ziemskiego syna boga Ra). Zaszczepienie wiary w boski charakter władzy królewskiej było najważniejszym osiągnięciem wczesnych władców Egiptu. Idea ta wryła się w świadomość ludzi tak głęboko, że pozostała jedyną wyobrażalną formą rządów przez następne 3000 lat. Tom Wilkinson pisze, że z racji swej długowieczności powinna zostać okrzyknięta najdoskonalszym systemem politycznym i religijnym, jaki znał świat⁹. Ta idea wyrażała się w sztuce, piśmiennictwie i obrzędach kulturowych. Miała również wyraz w architekturze i tych

⁶ Za: T. WILKINSON, *Powstanie i upadek starożytnego Egiptu*, s. 50.

⁷ Tak też czyni w swojej historii T. Wilkinson, który pisze, że Menes to inne imię Narmera. W ten sposób stwierdza, że starożytni (Herodot) byli o wiele bardziej zorientowani w historii, niż jesteśmy im skłonni do przyznać. Zob.: T. WILKINSON, *Powstanie i upadek starożytnego Egiptu*, s. 50.

⁸ H.A. SCHLÖGL, *Starożytny Egipt*, s. 51–52, ukazuje Menesa jako syna Narmera.

⁹ T. WILKINSON, *Powstanie i upadek starożytnego Egiptu*, s. 36.

monumentalnych dziełach, którymi są grobowce faraonów (późniejsze piramidy). Podobne, choć mniejsze dzieła grobowe pozostawili po sobie zamożni urzędnicy królewscy, których geniusz pozwolił osiągnąć Egiptowi świetność. Świadczy to niezbitie także o zamożności dworu królewskiego. Istniała też ciemna strona rządów faraona. „Zawłaszczanie ziemi, przymus pracy, niewielkie poszanowanie ludzkiego życia: wszystko to stanowiło aspekt ery piramid w nie mniejszym stopniu niż okazałe budowle”¹⁰. Świetność państwa była połączona w ten sposób z rozległą i bezwzględną eksploatacją zasobów naturalnych i ludzkich. Co więcej – to właśnie ta eksploatacja wskazała kurs na kolejne lata faraonów. Bo skoro królowie rządili z boskiego nadania, nie interesowały ich w ogóle sprawy ich poddanych. To jest stały motyw, który będzie powracał w historii Egiptu.

Tak więc wielkiemu porządkowi, który starali się wprowadzić kolejni władcy Egiptu, towarzyszył też chaos. Równie szybko jak wyrósł, nadmiernie obciążony kraj załamał się pod naporem sił wewnętrznych i zewnętrznych, i położył kres staremu państwu. Za panowania VI dynastii doszło do anarchii społecznej (władze centralne okazały się całkowicie bezradne w stosunku do działających na własną rękę książąt lokalnych; aparat administracyjny też był całkowicie bezwładny), utraty zdobyczy terytorialnych (oddziały wysłane do Libanu poniosły druzgocącą klęskę), zamarcia handlu z sąsiednimi państwami i do upadku Egiptu.

1.3. Pierwszy okres przejściowy i Średnie Państwo

W I okresie przejściowym w Egipcie doszło do upadku gospodarczego i polityczno-społecznego. Zdawać by się mogło, że nawet rzemiosło straciło swoje dotychczasowe piękno, gdyż powstawały tylko niestaranne, ciężkie rzeźby i malowidła. Natomiast jest to czas niespotykanego wcześniej rozwoju literatury. To w niej doszło do głosu zwątpienie i znalazło ujście wyrażanie bólu i smutku. Zanikły także więzi międzyludzkie i społeczne. Miłość bliźnich stała się potępienia godną słabością¹¹. Pojawia się dużo pytań o początek wszechrzeczy. Choć nie istnieje jeszcze takie słowo jak filozofia – to filozoficznymi można by nazwać te pytania.

Pod koniec I okresu przejściowego powstały dwa wielkie ośrodki władzy: jednym jest Herakleopolis (IX i X dynastia), podczas gdy władcy Teb na południu tworzyli XI dynastię. To z niej wywodzi się Mentuhotep – król, który zjednoczył znowu rozbite państwo. W tym czasie następuje rozwój i ekspansja terytorialna Egiptu (Średnie Państwo), którego dokonuje XI i XII dynastia. Pośród chaosu wcześniejszej epoki Egipt zaczął przeżywać drugi rozwój kulturalny. Średnie Państwo było złotym okresem literatury, w którym powstało wiele klasycznych utworów.

¹⁰ *Tamże.*

H.A. SCHLÖGL, *Starożytny Egipt*, s. 95.

Od heroicznych *Opowieści Sinuheta* po szalone zwroty akcji *Rozbitka*, od jawnie propagandowych *Proroctw Nefertiego* po subtelną retorykę *Wymownego wieśniaka*, od metafizycznej *Rozmowy znużonego z własną duszą* po prześmiewczą *Satyre na różne zawody*. Literacka twórczość Średniego Państwa ukazuje złożone i wyrafinowane oblicze egipskiego społeczeństwa¹². I choć odkrycia archeologiczne mogą być prozaiczne i bezduszne, to zachowane pisma starożytnych Egipcjan pozwalają nam zajrzeć w głąb ich duszy, poznać ich problemy i radości oraz marzenia. Z tego powodu dziś Średnie Państwo staje nam się bardzo bliskie niż wiele innych okresów w dziejach Egiptu.

Była to też epoka niebywałego rozkwitu jubilerstwa i rzeźby posągowej, epoka handlu na szeroką skalę i epoka podbojów. Teby przemieniły się z prowincjonalnej miejsciny w przodujący ośrodek w kraju. Podbito i przyłączono pokąźną część Nubii. Egipt w ten sposób wkroczył na światową scenę, zapowiadając dalszą część ekspansji imperialnej.

Dla państwa faraonńskiego, kultury dworskiej i życia zwykłych Egipcjan była to istna huśtawka: od rozbitcia politycznego i wojny domowej do przywrócenia centralnej kontroli i odrodzenia kulturalnego, a następnie obcej inwazji i groźby kompletnego unicestwienia.

Wierzenia dotyczące życia pozagrobowego i praktyki grzebalne przeszły głębokie zmiany, w których wyniku koncepcje zastrzeżone dotąd wyłącznie dla króla przejęte zostały przez szersze kręgi ludności, a następnie przetworzone, rozwinięte i skodyfikowane. W niepewnym świecie obietnica życia pozagrobowego dla wszystkich dawała odrobinę pocieszenia. Efektem tego był zbiór praktyk i wierzeń, które utrzymały się do końca dziejów starożytnego Egiptu i wpłynęły na późniejsze religie.

Zachowane z czasów Średniego Państwa teksty zlorzczone wymieniają lokalnych władców oraz ludy tego obszaru – wielu właśnie z Palestyny, Zajordania i Fenicji, jako w pewnym stopniu zależnych od Egiptu. W tekstach tych pojawiają się nazwy miejscowości w Palestynie. Tego okresu mogą dotyczyć pewne wczesne tradycje o przodkach Izraela w Egipcie. Wielu Azjatów niewątpliwie mieszkało w Egipcie, zwłaszcza we wschodniej części delty¹³.

Jeżeli zaś chodzi o reperkusje polityczne I okresu przejściowego, to zaowocowały one wzmocnieniem środków bezpieczeństwa i wprowadzeniem systemu represji w całej dolinie Nilu. Dominujący ton Średniemu Państwu nadały despotyczne rządy. Bardziej niż jakkolwiek inny okres w starożytnym Egipcie, ten zmusza nas do zrewidowania poglądów na temat świetlanej wizji starożytnego Egiptu.

¹² Por. T. WILKINSON, *Powstanie i upadek starożytnego Egiptu*, s. 147.

¹³ Por. M. WOJCIECHOWSKI, *Egipt*, w: P.J. ACHEMEIER (red.), *Encyklopedia biblijna*, Warszawa 1999, s. 245.

Jednak nie dało się długo utrzymać tendencji rozwojowych i Egipt znów znalazł się w kryzysie. Doprowadziły do tego siły odśrodkowe i pewne grupy separatystyczne. Egipt doświadczył w tym czasie wielkiego najazdu sił zewnętrznych z Azji, zwanych Hyksosami („cudzoziemscy władcy”), którzy zdobyli władzę nad deltą i północną częścią Nilu¹⁴.

Jednak czas Średniego Państwa jest tym, którym winniśmy się zająć w naszych rozważaniach biblijnych. Na ten czas bowiem przypada życie i działalność pierwszego z patriarchów – Abrahama. Jednak odniesienia biblijne do tego przedziału pojawiają się w dalszej części niniejszego artykułu.

1.4. Bogowie – religia w starożytnym Egipcie

Na początku trzeba powiedzieć, że religia Egiptu nie była jednorodna. Na przestrzeni wieków – także wskutek wpływów politycznych – podlegała wielu przemianom i otwierała się na coraz to nowe nurty teologiczne i nowych bogów. Było to zjawisko bardzo dynamiczne, o dużym zróżnicowaniu czasowym i geograficznym.

Religia Egiptu nie była religią księgi ani objawienia, lecz kultu i mitów, które ściśle były połączone z królestwem. Bogowie mogli się objawiać we wszystkim, co Egipcjanin obserwował na ziemi lub na niebie. W ten sposób pokazywali swoją władzę. Stąd Egipt nazwać możemy krajem tysiąca bogów, gdyż taką prawie liczbę bóstw znajdziemy wymienionych w *Księdze bram* – tekście religijnym, napisanym za panowania Amenofisa III¹⁵. Ludzie budowali bóstwom świątynie, w których bogowie znajdowali swoje schronienie. Lud zaś przed świątynią modlił się i składał ofiary.

Jacy bogowie kierowali wówczas życiem ludzi? Spróbujmy przyjrzeć się kilku z nich.

Ra – powszechnie czczony jako najważniejsze bóstwo i najbardziej uniwersalne. Uważano go za boga stwórcę, króla bogów i protektora władzy królewskiej na ziemi. Jego podstawowa rola wiązała się z cykliczną wędrówką słońca: w dzień płynął przez firmament, po zachodzie kontynuował podróż w świecie podziemnym, by o poranku znów pojawić się na wschodniej części horyzontu. Jego atrybutami były: dysk słoneczny oraz łódź – dzienna i nocna barka do podróży po niebie. Przedstawiano go jako człowieka z głową sokoła lub sokoła z dyskiem słonecznym na głowie.

Aton – początkowo oznaczał tylko fizyczną postać słońca, czyli jego tarczę. Od połowy XVIII dynastii określenie to występuje jako imię bóstwa opiekującego

¹⁴ Por. M. WOJCIECHOWSKI, *Egipt*, s. 245.

¹⁵ Por. H.A. SCHLÖGL, *Starożytny Egipt*, s. 29.

się władcą. Z Atonem identyfikowano królów. Za czasów faraona Echnatona Aton został uznany za jedyne boga egipskiego.

Amon – jeden z ważniejszych bogów egipskich, porównywalny z bogiem Re. Jako bóg stwórca był czczony w zachodnich Tebach pod postacią wiecznie odradzającego się węża, a w okresie Nowego Państwa jako Amon-Re. Był zarazem wyznawany jako Pan Nieba, Król Bogów i Pan Tronu Obu Krajów, co podkreślało jego władzę nad Egiptem, którą prznosił na swojego przedstawiciela – faraona.

Anubis – opiekun i przewodnik zmarłych w zaświatach, strzegł nekropolii przed złodziejami, patron balsamistów. Najczęściej przedstawiany jako połączenie psa, wilka i szakala.

Chnum – według wierzeń dzięki niemu powstał cały wszechświat, on też stworzył człowieka: ulepił go z gliny, a za pomocą koła garncarskiego nadał mu właściwy kształt. Był bóstwem opiekuńczym Nilu, kontrolował źródła i wylewy rzeki.

Hator – jedna z największych bogiń. W zależności od okresu i obszaru wierzeń pełniła różne role: bywała żoną i córką Re, żoną i matką Horusa, żoną Tota, Szu czy Ozyrysa. Zwykle była przedstawiana pod postacią krowy albo kobiety z krowimi rogami, z dyskiem słonecznym między nimi. Hator stała się patronką kobiet, żon faraonów, miłości, tańca, muzyki i zabawy. W Grecji była identyfikowana z Afrodytą, a w Rzymie – z Wenus.

Ozyrys – początkowo był uważany za wcielenie mocy ziemi i roślin, potem uważano go za władcę świata pozagrobowego i sędziego umarłych. Wierzono, że przed wiekami Ozyrys nauczył ludzi uprawy roli. Został zabity przez swojego brata, Seta, który wrzucił jego szczątki do Nilu. Ozyrys nie mógł żyć na ziemi, ale żył w zaświatach. Przedstawiany był w postaci człowieka z insygniami władzy królewskiej: w koronie na głowie, z berłem w dłoniach, a także z biczem, symbolizującym wieczność.

Set – brat i zabójca Ozyrysa, uważany głównie za uosobienie niszczycielskiej, zewnętrznej siły – przyrodniczej i militarnej. Przedstawiano go zazwyczaj pod postacią człowieka o czerwonych oczach, rudych włosach i białej skórze.

Izyda – żona i siostra Ozyrysa, matka Horusa. Kiedy Set zabił Ozyrysa, Izyda odnalazła jego poćwiartowane ciało i przywróciła je do życia. Czczono ją jako wzór matki i żony, wierzono, że jest bóstwem opiekuńczym magii. W sztuce przedstawiano ją jako młodą i piękną kobietę. Z czasem w wizerunkach Izydy pojawiła się tarcza słoneczna, umieszczona na głowie bogini, między krowimi rogami. Izyda tworząca z Ozyrysem i Horusem triadę głównych bogów była czczona w różnych miejscach Egiptu.

Horus – syn Izydy i Ozyrysa, opiekun monarchii, uosabiał cały Egipt. Przedstawiany był jako sokół lub człowiek z głową sokoła w koronie i stroju królewskim. Jednym z najważniejszych staroegipskich symboli jest oko Horusa. Symbolizuje ono księżyc – lewe oko boga, które stracił, tocząc walki z Setem. Zostało ono w cudowny

sposób przywrócone Horusowi i wówczas podarował je swojemu ojcu – Ozyrysowi. Przedstawienie oka Horusa było uważane przez Egipcjan za potężny amulet, symbol powrotu do zdrowia¹⁶.

To niektórzy z bogów, którzy kreowali obraz świata starożytnego Egiptu. To nam pozwala zauważyć, że życie i sposób myślenia był naznaczony w mocny sposób religią, dlatego też religia daje nam sposobność do zrozumienia tamtej kultury i mentalności.

2. Odbicie historii Egiptu w pierwszej księdze Pisma Świętego; czasy Abrahama i patriarchów

Spróbujmy w tej części przyjrzeć się fragmentom Księgi Rodzaju, które mówią o Egipcie w czasach Abrahama i patriarchów do momentu przejścia Izraelitów do Egiptu.

Dokumenty pochodzące z drugiego tysiąclecia, zarówno egipskie, jak i te z Mezopotamii, wskazują na różne grupy półkoczowniczych Semitów, które przenikały nieustannie bądź to na żyzne tereny między Tygrysem i Eufratem, do Kanaanu, bądź też doliny Nilu. Ponieważ ten okres znamy mimo wszystko niezbyt dobrze, trudno nam ocenić wartość historyczną informacji, jakie tradycje biblijne zostawiły nam o patriarchach: Abrahamie, Izaaku i Jakubie, oraz o protoplastach dwunastu pokoleń Izraela. Biorąc pod uwagę naszą obecną wiedzę o Bliskim Wschodzie, należy sądzić, że patriarchowie osiedlili się w Kanaanie między XIX a XVI w. przed Chr. i że przybyli tutaj z Mezopotamii. Nie ma też żadnego powodu wątpić, że pewna, bliżej nieokreślona, liczba ich potomków trafiła wraz z innymi Semitami do Egiptu. Nie trafili tam wszyscy razem, przychodzili zapewne niewielkimi grupami przez kilka stuleci (cztery bądź pięć). Okresem najbardziej prawdopodobnym temu zjawisku wydają się lata 1800–1550 przed Chr., kiedy to nad Nilem panowali obcy najeźdźcy – Hyksosi, niewykluczone, że również Semici, a w każdym razie przybysze z Azji, skąd musieli przejść przez Kanaan¹⁷.

Być może po wygnaniu Hyksosów Egipcjanie zaczęli patrzeć bardziej niechętnym wzrokiem także na innych nieproszonych gości ze Wschodu, aż wreszcie potomkowie patriarchów, pociągani do ciężkich prac przymusowych, zbuntowali się i uciekli na pustynię pod wodzą Mojżesza. I Mojżesz właśnie wpierw na pustyni, a potem w różnych oazach kształtował z tej gromady uciekinierów załóżkę przyszłego narodu Izraela, ucząc ich służyć Bogu, któremu zawdzięczają ocalenie. Tak tworzyła się państwowość Izraela.

¹⁶ Lista bogów sporządzona została na podstawie H.A. SCHLÖGL, *Starożytny Egipt*, s. 29–42.

¹⁷ Zob. J.B. PRITCHARD (red.), *Wielki atlas biblijny*, Warszawa 1997, s. 18.

Wróćmy jednak do czasów patriarchów. Pierwszą osobą, która ma jakieś związki z Egiptem – kiedy ta nazwa pojawia się na kartach Pisma Świętego, jest Abraham. Trudno ocenić jego miejsce w historii Bliskiego Wschodu. Historie o nim, które znajdziemy w Biblii, są opowieściami rodzinnymi, które dziś, na podstawie dostępnych odkryć, trudno zweryfikować i odnieść do historii ogólnej. Niektórzy uczeni uważają, że Abraham jest postacią historyczną; inni zaś utrzymują, że jest zgoła postacią eponimiczną – osobą, która zastępuje konkretny lud¹⁸. Tym, że te tradycje były przekazywane ustnie, można tłumaczyć pewne nierówności treściowe albo nieścisłe etymologie, niepewne liczby, niepełne genealogie. Do tego dokładając specyficzną (bogatą i udramatyzowaną) formę słowną, która charakteryzuje ludność semicką – mamy ową niepewność historyczną opisywanych wydarzeń. Biorąc pod uwagę okoliczność, jak ludy pierwotne trwale przechowywały w pamięci najważniejsze fakty stanowiące podstawę tradycji rodowych, nie możemy wątpić w historyczność istotnej treści opowiadania o patriarchach. Do tych należy to, co dotyczy religii Abrahama i jego potomków, tak różnej od religii Teracha. Terach był politeistą (Joz 24,2). Abraham stał się monoteistą – pozostającym w bliskich relacjach z Bogiem. Temu kontaktowi z Bogiem (wizje, sny prorocze i in.) Abraham zawdzięcza swój rozwój duchowy, który sprawił ostatecznie, że stał się ojcem całej wierzącej ludzkości. Abraham nie osiągnął jednak pełnej doskonałości monoteizmu – dzięki dalszemu Objawieniu Bożemu stało się to udziałem Mojżesza i proroków.

Abraham, najwcześniejszy spośród hebrajskich patriarchów, opuścił swój dom w Ur¹⁹, jednym z głównych miast Mezopotamii, i wywędrował do Charanu (skrzyżowanie dróg handlowych) i stamtąd udał się do Kanaanu. Z biblijnego opisu (Rdz 11,31–12,5) nie da się ustalić pewnej trasy jego wędrówki; uczeni nie są też zgodni co do jej umieszczenia w czasie (jest to bardzo szerokie pole spekulacji – między 2000 a 1000 r. przed Chr.). Znane są jednak z tabliczek zapisanych pismem klinowym najwcześniej używane trasy handlowe między miastami w drugim tysiącleciu. Niewykluczone, że jednym z tych szlaków mógł podróżować patriarcha. Dokładnie znana jest trasa, którą w XVIII w. przed Chr. przemierzały armie, czy karawany wyruszające z pobliza Ur i kierujące się w górę rzeki Tygrys przez Aszszur i Niniwę, by w końcu skręcić na zachód w stronę Charanu. Są poświadczone też inne szlaki, które prowadziły z terenów Mezopotamii w kierunku Charanu, a nawet potem przez Damaszek, Chasor do Sychem, Hebronu i Beer-Szeby. Te szlaki handlowe oraz wiadomości o przewożonych towarach wskazują na związki między Wschodem i Zachodem, między wielkim centrum cywilizacji na Wschodzie a Biblią. W jakiś

¹⁸ Por. S.B. REID, *Abraham*, w: *Encyklopedia biblijna*, s. 9.

¹⁹ Mogło to być spowodowane np. uciskiem podatkowym lub poszukiwaniem lepszych pastwisk. Na pewno zerwanie z rodziną ojca pomogło w ugruntowaniu wiary w istnienie jednego Boga. Por. M. PETER (red.), *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, Poznań 2003, s. 24.

szczególny sposób podkreśla to również historia Abrahama, pochodzącego z Ur w Mezopotamii. Nie pozostawiła ona żadnych widzialnych śladów. To pamiętne wydarzenie znalazło jednak głębokie odbicie w późniejszej tradycji, jako przykład śmiałego przedsięwzięcia podjętego w imię posłuszeństwa Bożemu słowu. Późniejsze pisma nazywają jego Boga – Bogiem Abrahama, a ziemię, którą potem zajął Izrael – darem Jahwe dla Abrahama. W szerszej perspektywie widać jednak też w Izraelu wpływy kultury mezopotamskiej (choćby w opowiadaniu o potopie, czy wieży Babel), albo prawa. Historia Abrahama przez wieki wpływała na życie Żydów, a nawet wyznawców innych religii – chrześcijaństwa i islamu.

Spoglądając na historię biblijną, widzimy, że Abraham wędrował z Charanu przez Damazek (wśród jego sług był damasceńczyk Eliezer – Rdz 15,2). Przeszedł przez Kanaan, zatrzymał się w Sychem (Rdz 12,6), gdzie Pan obiecał tę ziemię jego potomstwu (w. 7). Następnie udał się w okolice Betel i Aj, a stamtąd na południe do Negebu. Gdy w całej okolicy nastał głód, poszedł do Egiptu (ww. 10-20). Tu pojawia się pierwsza wzmianka o Egipcie czasów patriarchów.

Kiedy zaś nastał głód w owym kraju, Abram powędrował do Egiptu, aby tam przez pewien czas pozostać; był bowiem ciężki głód w Kanaanie (Rdz 12,10).

Ten epizod pokazuje, że Patriarcha mógł cieszyć się w swoim życiu i wędrowaniu Bożą opieką. Głód, spowodowany prawdopodobnie przez długotrwałe susze, każe mu szukać schronienia w sąsiednim Egipcie. Przejścia większych lub mniejszych plemion beduińskich bądź poszczególnych rodzin z Kanaanu czy półwyspu Synaj były częstym epizodem związanym z tzw. emigracją głodu (Rdz 26,1; 43,1; 47,4; Rt 1,1). W urodzajnym Egipcie były zwykle nadwyżki zboża. Kroniki przekazują relację o głodujących cudzoziemcach szukających w Egipcie (zwłaszcza w Delcie) pomocy. W tekstach egipskich *Nauka dla króla Merikare* i *Przepowiednia Neferty* jest mowa o *A`mw* – Azjatach, którzy osiedlali się w Egipcie na dłużej lub wracali na swoje ziemie, kiedy kończyła się susza. W grobowcu Chnumhotepa w Bani Hassan, w środkowym Egipcie (XX w. przed Chr.), przedstawiona jest karawana Azjatów, którzy przewożą galenę. Przewodzi im mężczyzna o imieniu Abiszai. Mężczyźni, kobiety i dzieci odziani są w szaty i noszą ozdoby, które w niczym nie przypominają egipskich. Juki ich osłów pełne są broni i instrumentów muzycznych, także nieznanymi w Egipcie. Możemy sobie wyobrazić, że podobnie wyglądały rodziny Abrahama i Jakuba w czasie, kiedy, jak czytamy w Biblii, panował głód i przybywali do Egiptu²⁰. Oczywiście i tu mogły się zdarzyć gorsze zbiory, co utrwaliło tradycję siedmiu lat głodu, która potem pojawi się w opowiadaniu o Józefie (Rdz 41).

²⁰ T. RZEUSKA, *Niewola egipska*, s. 9.

A gdy się już zbliżał do Egiptu, rzekł do swojej żony, Saraj: „Wiem, że jesteś urodziwą kobietą; skoro cię ujrzą Egipcjanie, powiedzą: to jego żona; i zabiją mnie, a ciebie zostawią przy życiu. Mów więc, że jesteś moją siostrą, aby mi się dobrze wiodło ze względu na ciebie i abym dzięki tobie utrzymał się przy życiu” (Rdz 12,11-13).

Jako obcy, Abraham z rodziną są w Egipcie bezbronni i dlatego znajdują się w ciężkiej sytuacji. Piękno Sary budzi pożądanie Egipcjan, więc Abraham ucieka się do fortelu, żeby uchronić siebie i ostatecznie też i Sarę. Choć wcześniej był on przedstawiony jako wzór wiary i człowiek polegający na Bogu, pod wpływem grożących mu niebezpieczeństw zaczyna szukać własnych sposobów ocalenia. W ten sposób przedstawiając Sarę jako swoją siostrę (choć rzeczywiście nią była – por. Rdz 20,12), nie tylko naraża ją na zniesławienie, ale także wystawia na niebezpieczeństwo Bożą obietnicę, według której Sara ma mu urodzić upragnionego syna (por. potem Rdz 20; 26,6-11). Egipskie zapisy pokazują, że Egipcjanie mieli upodobanie do azjatyckich kobiet, ale szanowali instytucję małżeństwa (w. 19). Na podstawie Rdz 12,4 i 17,17 możemy stwierdzić również, że Sara była kobietą 65-letnią, więc nie była kobietą młodą, nawet jeżeli uważa się, że kobiety orientalne nie dojrzewają tak szybko, jak kobiety Zachodu. Może to oznaczać, że w naszej opowieści jest przedstawiona jako znacznie młodsza, niż była w rzeczywistości. Abraham prezentuje zaś wielki strach i ukazuje się jako człowiek słaby, który naraża honor swojej żony i jeszcze chce z tego wyciągnąć korzyści dla samego siebie. Nie myślał zapewne o rzeczywistym oddaniu swojej żony innemu mężczyźnie, lecz liczył na to, że przez swój wybieg zapewni sobie pewne korzyści w czasie pobytu w Egipcie. Poza tym mamy tutaj świadectwo tego, że w kulturze nomadycznej kobieta stała w hierarchii niżej od mężczyzny i musiała mu podlegać, nawet kiedy jej honor miał zostać splamiony (por. Rdz 19,8; Sdz 19,24.25).

Gdy Abram przybył do Egiptu, zauważyli Egipcjanie, że Saraj jest bardzo piękną kobietą. Ujrzawszy ją, dostojnicy faraona chwalili ją także przed faraonem. Toteż zabrano Saraj na dwór faraona, Abramowi zaś wynagrodzono za nią sówicie. Otrzymał bowiem drobne i większe bydło, owce, niewolników i niewolnice oraz oślice i wielbłądy (Rdz 12,14-16).

To, czego się obawiał Abraham, staje się rzeczywistością. Sara zostaje zabrana do pałacu królewskiego (*par`oh* – wielki dom, pałac). Wzięcie kobiety do haremu monarchy wschodniego nie było równoznaczne z pożyciem małżeńskim ani z ustanowieniem jej pełnoprawną żoną. Chodziło głównie o splendor monarszy, chęć otaczania się pięknymi kobietami. Dlatego zainteresował się jej osobą faraon, którego imienia tutaj nie poznajemy. Prawdopodobnie działało się to wszystko w delcie Nilu. Faraon przedstawiony jest jako król pełen mocy i władzy. To by wskazywało, że Abraham pojawił się w Egipcie na początku okresu Średniego Państwa, już po przewyciężeniu rozbicia wewnętrznego Egiptu. O tym mogą też świadczyć bogate

dary, które zostały przyznane Abrahamowi, jako zadośćuczynienie za Sarę. Prawdopodobnie wtedy również stała się własnością Abrahama służebnica, którą potem miała Sara – Hagar. Wśród wyliczonych zwierząt: owiec, wołów, osłów i oślic oraz wielbłądów (które były używane szczególnie na terenach przygranicznych Egiptu oraz na pustyniach) brakuje koni. Prawdopodobnie dopiero w czasach Hyksosów te zwierzęta upowszechnią się w Egipcie.

Pan jednak dotknął faraona i jego otoczenie wielkimi karami za zabranie Saraj, żony Abrama (Rdz 12,17).

Zabranie żony Abrahama nie pozostaje bez ingerencji Boga. To On zsyła na faraona wielkie plagi (por. Rdz 20,17). Plagi, które zesłał Bóg na dwór faraona, kojarzą się nam z plagami, które Bóg zesłał za ciemnienie Izraelitów (Wj 7,14nn). Wydarzenie z Sarą może w zamyśle redaktora stanowić zapowiedź utrapień Izraelitów w Egipcie, z których Bóg ich wyzwoli za pośrednictwem Mojżesza.

Wezwał więc faraon Abrama i rzekł: „Cóżeś mi uczynił? Czemu mi nie powiedziałeś, że ona jest twoją żoną? Dlaczego mówiłeś: To moja siostra, tak że wziętem ją sobie za żonę? A teraz – oto twoja żona; zabierz ją i idź!” Dał też faraon rozkaz dworzanom, żeby Abrama i jego żonę, i cały jego dobytek odprowadzili do granicy (Rdz 12,18-20).

Dlatego faraon wzywa na ostrą rozmowę Abrahama. Pokazuje mu, że w Egipcie cudzołóstwo, zerwanie więzi małżeńskich, jest uznawane za winę, za grzech. Abraham nie może odpowiedzieć na zarzuty. Stoi niemy. Przyjmuje na siebie wyrok władcy i jego niełaskę. Konsekwencją rozmowy Abrahama z faraonem jest ostatecznie opuszczenie terenu Egiptu wraz z żoną i wszystkimi majątkościami, które Abraham otrzymał. Ciekawą sprawą jest, że Abraham nie wyciągnął z tej lekcji żadnych wniosków, skoro podobne przypadki w jego wędrówce jeszcze będą miały miejsce (Rdz 20).

Opowiadanie to zawiera pouczenie, że Bóg w swojej wierności czuwa nad Abrahamem i jego żoną, i skutecznie interweniuje, nawet kiedy Patriarcha postępuje nierozważnie: kłamie i ucieka się do podstępów. Wierność Boga na tle braku ufności ze strony Abrahama tym bardziej podkreśla, jak Bóg jest cierpliwy i miłosierny wobec człowieka.

Abraham opuszcza Egipt wraz z żoną, całym dobytkiem i szedł z nimi również Lot. W następnym rozdziale pojawia się kolejna wzmianka o Egipcie, kiedy rozstają się ze sobą Abraham i Lot. Po sporach prowadzonych przez pasterzy Abrahama i Lota, dotyczących pastwisk dla trzód, obaj decydują się na pokojowe załatwienie sprawy i postanawiają, że ich drogi się rozejdą. Chociaż Abraham jest starszy, pozwala, żeby to Lot pierwszy wybrał dla siebie ziemię. Jest to kolejny wyraz zaufania Abrahama względem Boga. Lot wybiera dla siebie okolice Jordanu i udaje się na

Wschód. Wybiera więc teren, który jest dla niego bardziej urodzajny. Patrzy więc przede wszystkim na swoje przyszłe korzyści. Dopiero z czasem pozna, jak bardzo się pomylił (Rdz 19).

Wtedy Lot, spojrzawszy przed siebie, spostrzegł, że cała okolica wokół doliny Jordanu aż do Soaru jest bardzo urodzajna, była ona bowiem jak ogród Pana, jak ziemia egipska, zanim Pan nie zniszczył Sodomy i Gomory (Rdz 13,10).

Ten wers pokazuje, że w czasach patriarchów Egipt rzeczywiście był uznawany za spichlerz Bliskiego Wschodu. Egipcjanie, obdarzeni stałym klimatem i wyjątkowo żyznymi glebami, regularnie nawadnianymi przez Nil, rozwinęli kwitnącą gospodarkę rolną, uprawiając pszenicę, jęczmień, rozmaite warzywa, owoce oraz winogrona (por. Lb 11,5). Po pobycie w Egipcie za podobnie żyzną uznał Lot ziemię w okolicach Jordanu.

Kolejna krótka wzmianka o Egipcie w Księdze Rodzaju dotyczy też granic Kanaanu i Egiptu. W czasie zapowiedzi przymierza z Abrahamem Bóg mówi:

Potomstwu twemu daję ten kraj, od Rzeki Egipskiej aż do rzeki wielkiej, rzeki Eufkrat, wraz z Kenitami, Kenizyitami, Kadmonitami, Chittytami, Peryzzytami, Refaitami, Amorytami, Kananejczykami, Girgaszytami i Jebusytami (Rdz 15,18-21).

Rzeka Egipska w tym tekście to prawdopodobnie okresowa rzeka Wadi el-Arish, znajdująca się w północno-wschodniej części półwyspu Synaj (Lb 34,5; Joz 15,4). Tradycyjnie ta rzeka wyznaczała południową granicę Kanaanu.

Dalsza część rozważań o Egipcie w czasach patriarchów dotyczy Egipcjanki Hagar, która była służącą Sary.

Saraj, żona Abrama, nie urodziła mu jednak potomka. Miała zaś niewolnicę Egipcjankę, imieniem Hagar (Rdz 16,1).

Sara z powodu braku potomstwa narażona była na brak szacunku. Próbuje więc rozwiązać problem według panujących wówczas zwyczajów²¹. Nie przewiduje jednak trudności, które z tego wynikną. Błąd Sary polegał na tym, że próbuje niejako przyspieszyć spełnienie się Bożych obietnic. Zamiast cierpliwie czekać, wynajduje sposób, który w sensie prawnym zapewnia dziedzica, ale nie stanowi wypełnienia obietnicy. Mimo że działanie Sary rozminęło się z wolą Bożą, to jednak nie odrzuca

²¹ Babilońskie prawo mówiło, że w razie bezdzietności pierwszej małżonki mężczyzna może poślubić niewolnicę. Ta niewolnica, choć zostanie matką, nie może być zrównana w prawach z tamtą małżonką (por. § 145 prawa Hammurabiego). W przypadku, kiedy niewolnica-matka zaczyna się wywyższać nad niepłodną panią, Hammurabi nakazywał zrównać ją ponownie z innymi niewolnicami (§ 146). Por. M. PETER (red.), *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 29.

On dziecka Hagar. Posłanie anioła do Hagar wskazuje, że Bóg troszczy się o pokrzywdzonych.

Dziecko [Izaak] podrosło i zostało odłączone od piersi. Abraham wyprawiał wielką ucztę w tym dniu, w którym Izaak został odłączony od piersi. Sara, widząc, że syn Egipcjanki Hagar, którego ta urodziła Abrahamowi, naśmiewa się z Izaaka, rzekła do Abrahama: „Wypędź tę niewolnicę wraz z jej synem, bo syn tej niewolnicy nie będzie współdziedzicem z synem moim Izaakiem” (Rdz 21,8-10).

Po wielokrotnych zapowiedziach (Rdz 12,2.7; 13,16; 15,2-6; 17,4.16.19; 18,10) Bóg wypełnia swoją obietnicę. Sara zostaje matką. W tej sytuacji normalną rzeczą jest, że zaczyna zabiegać mocno o prawo swojego syna do wyłącznego dziedziczenia po Abrahamie. To tłumaczy wynikły spór między Sarą a Hagar. Opis tego napięcia między kobietami może być również jakimś wytłumaczeniem napiętych stosunków między Izraelitami a Izmaelitami – nomadami żyjącymi na północnych terenach półwyspu Synaj i na Negebie (Rdz 20,1nn). Wzmianka o wypędzeniu niewolnicy, bądź zwróceniu jej wolności, by mogła wrócić do swoich, w kontekście narodzin Izaaka może potwierdzać to prawo wyłączności dziedziczenia wszystkiego po Abrahamie. Także Bożego błogosławieństwa. Jednak tu też nie znajdujemy wzmianki o odrzuceniu Izmaela. Także i jemu Bóg błogosławi ze względu na Abrahama, jego ojca. I z niego wywodzi wielki naród. Zamieszkał wraz z matką na pustyni Paran między Kanaanem i Egiptem. W Egipcie też matka dla niego znalazła małżonkę. On zaś jako beduin nauczył dobrze radzić sobie z łukiem. To kolejna wzmianka o łączności plemion koczowniczych z Egiptem.

Mieszkał od Chawila aż do Szur, leżącego naprzeciw Egiptu, na drodze do Aszszuru. Osiedlili się tam: jeden szczep naprzeciw drugiego, gotowi do napaści (Rdz 25,18).

Kolejne fragmenty Księgi Rodzaju odnoszące się do Egiptu związane są właśnie z Izmaelem i jego rodowodem. Bo choć tylko Izaak otrzymał błogosławieństwo, to i Izmael został uwzględniony w podsumowaniu życia Abrahama. Fakt, że ma potomków, że osiągnął sędziwy wiek i został godnie pogrzebany, świadczy o Bożej pomocy i wsparciu dla niego. W tym tekście wspomniany został Egipt jako sąsiad plemion związanych z Izmaelem, stąd wniosek, że plemiona te zamieszkały na południe od Kanaanu. Były to plemiona północnej i zachodniej Arabii. Spośród nich historia zna najbardziej Nabatejczyków (od pierworodnego Nebajota) z ich stolicą w Petrze, położonej na południowy wschód od Morza Martwego²².

²² Wspomina o nich nawet Pliniusz w swojej *Historia naturalis* 5,12. Za: M. PETER (red.), *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 43.

Kolejna wzmianka o Egipcie przenosi nas już w czasy Izaaka i wielkiego głodu, który wówczas nastał na ziemi. Izaak zamierzał, wzorem ojca, udać się do Egiptu, ale w Gerarze ukazał mu się Bóg i nakazał pozostać w Gerarze u Abimeleka, króla Filistynów²³.

Ukazał mu się bowiem Pan i rzekł: „Nie idź do Egiptu, lecz zatrzymaj się w tym kraju, który ci wskażę” (Rdz 26,2).

Fragment ten posiada wiele wątków, które można połączyć z historią Abrahama: konieczność podjęcia wędrówki z powodu głodu (w. 1; por. 12,10), spotkanie z Abimelekiem w Gerarze i ukrywanie własnego małżeństwa (ww. 7-11; por. 12,11nn; 20,1nn), konflikt o studnie zakończony porozumieniem i przysięgą (ww. 14-31; por. 21,22-31). Bóg ze względu na przysięgę daną Abrahamowi oraz jego wiarę i posłuszeństwo troszczy się o Izaaka i daje mu wskazania. Błogosławi mu, choć nie zawiera z nim odrębnego przymierza. Izaak zaś dzięki swojej łagodności i bezkonfliktowości jest kontynuatorem dzieła swojego ojca (Rdz 13,7-9). W ten sposób własne powodzenie i bezpieczeństwo opiera tylko na Bogu. Postępowanie Izaaka zauważają otaczający go ludzie, którzy szukają z nim zgody. Oznacza to, że człowiek pobłogosławiony przez Boga może w sposób bardzo pozytywny oddziaływać na innych, pobudzając ich do dobra. Fragment ten ukazuje nam w kontekście naszych rozważań Egipt jako miejsce ucieczki w zagrożeniu głodem. Po raz kolejny wraca to przekonanie u ludów Bliskiego Wschodu, że Egipt był spichlerzem całego tamtego regionu. Ta myśl wróci jeszcze mocniej w kontekście Józefa i jego braci, którzy pójdą do Egiptu w poszukiwaniu pokarmu.

My postaramy się jeszcze przyjrzeć jednemu odniesieniu do Egiptu w 37. rozdziale Księgi Rodzaju, a mianowicie sprzedaży Józefa kupcom zmierzającym do Egiptu. Opowiadanie o Józefie i jego braciach to ostatnia wielka historia Księgi Rodzaju. Motywem, wokół którego wszystko się ogniskuje, jest spór między Józefem a jego braćmi. Krzywda wyrządzona przez braci okazuje się jednak środkiem ocalenia dla całej rodziny. Opowiadanie to, w odróżnieniu od wcześniejszych fragmentów dotyczących Abrahama, Izaaka i Jakuba, rozwija się płynnie i stanowi zwartą całość (z wyjątkiem małych wstawek). Rozbieżności, które dają się zauważyć, świadczą o połączeniu różnych tradycji w trakcie redakcji Księgi²⁴. Na pewno opowiadanie świadczy o znaczeniu mądrości w życiu ludzkim i wskazuje źródło tej mądrości – bezwzględne zaufanie Bogu. Można też na to opowiadanie patrzeć jak na łącznik

²³ Za czasów patriarchów (XIX/XVIII w. przed Chr.) nie było w Kanaanie Filistynów, więc to nazwanie możemy określić jako anachronizm. Filistyni do Kanaanu przybyli dopiero na początku XII w. przed Chr. Za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, Częstochowa – Święty Paweł 2009, s. 75.

²⁴ Józefa sprzedano Madijanitom lub Izmaelitom, ratował go Ruben lub Juda, a jego ojciec to raz Jakub, a raz Izrael. Za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 95.

między Księgą Rodzaju i Księgą Wyjścia, przedstawia ono bowiem powody znalezienia się rodziny Jakuba w Egipcie²⁵. Opowieść też pokazuje, jak zachować własną tożsamość w obcym środowisku, i potwierdza, że jest to możliwe. Niektórzy uczeni przypuszczają zatem, że to opowiadanie mogło powstać w żydowskiej diasporze w Egipcie²⁶.

Pierwsza część opowiadania ukazuje nam Józefa, którego życie uległo całkowitemu załamaniu. Stało się tak przez braci, którzy nawet się nie spodziewali, że z ich okrutnego czynu Bóg wyprowadzi dla nich dobro. Józef, żyjący w niewinności i prostocie, opowiadający swoje sny braciom i udający się na pastwiska w okolicach Dotain, staje się doskonałym narzędziem w rękach Bogá. W ten sposób jest przykładem, że każde cierpienie da się przeżyć, jeżeli człowiek zachowuje ufność w Bożą Opatrzność. W kontekście naszego tematu musimy też stwierdzić, że w całej Biblii nie ma dokładniejszego opisu życia codziennego w Egipcie, jak w historii Józefa. Dodatkowo egipskie źródła pozabiblijne dostarczają ważnych analogii do tła odmalowanego w opowiadaniach o Józefie. Trzeba też tutaj od razu stwierdzić, że podobnie jak we wcześniejszych epizodach z życia patriarchów, i tutaj trudno wskazać czas wydarzeń opisanych w tym opowiadaniu. Żadne pismo egipskie bowiem nie wspomina o Józefie, a opowiadania biblijne nie podają imion faraonów, ani nie nawiązują do jakiś znanych wydarzeń.

Kiedy potem zasiedli do posiłku (...) ujrzeni z dala idących z Gileadu kupców izmaelskich, których wielbłądy niosły wonne korzenie, żywicę i olejki pachnące; (...) wioząc to do Egiptu (Rdz 37,25).

Kupcy madianiccy i izmaelscy (obie nazwy pojawiają się w Biblii), którzy uprowadzili Józefa do Egiptu, należeli do jednej z wielu grup odwiedzających Egipt w pierwszej połowie II tysiąclecia. Byli ludźmi pustyni. Przemierzali szlaki kupieckie związane z Żywnym Półksiężycem, który stanowił naturalny pomost łączący Europę, Afrykę i Azję, po którym wędrowały armie, kupcy i pielgrzymi. To kolejny dowód na bardzo mocne kontakty plemion koczowniczych z Egiptem.

Jeżeli zaś chodzi o miasta wymienione w tym fragmencie, to Gilead słynął z produkcji wonności i różnych balsamów. Kananejskie miasta Sychem i Dotain, o których czytamy w opisie przygód Józefa, są również poświadczone w źródłach zewnętrznych dotyczących tego okresu. Znamienny jest fakt, że lista domowników pewnego dużego egipskiego domu z ok. 1740 r. przed Chr. zawiera imiona 79 sług,

²⁵ W tej historii brak tematów, które były wcześniej podstawowymi tematami Księgi Rodzaju: obietnic i przymierza. Wywyższenie Józefa w obcej ziemi i sprowadzenie tam potem całej rodziny z ojcem Jakubem stawia pod znakiem zapytania obietnicę ziemi. Stąd przypuszczenie o opowiadaniu, które pełni funkcję łącznika między tymi dwoma księgami.

²⁶ Za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, s. 97.

z których ponad połowa to „Azjaci” z semickimi imionami. Chociaż w Egipcie było wielu Azjatów spełniających niższe posługi, byli również i tacy, którzy doszli wysoko – jak np. Józef.

I gdy kupcy madianiecy mijali ich, bracia, wyciągnawszy śpiesznie Józefa ze studni, sprzedali go Izmaelitom za dwadzieścia sztuk srebra, a ci zabrali go z sobą do Egiptu (Rdz 37,28).

Rozbieżności w określaniu pochodzenia kupców mogą być wynikiem połączenia w tekście dwóch różnych przekazów. Niekiedy sugeruje się, że Izmaelici to odłam Madianitów, stąd zamienne stosowanie nazw (Sdz 8,22-28). Według innej hipotezy Madianiecy odkupili Józefa od Izmaelitów. Możliwe również jest, że kupców przechodnich nazywano Izmaelitami (jako ludzi pustyni).

Bracia myśleli, że osiągnęli cel, kiedy Józefa wrzucili do cysterny (studni), z której on nie mógł się sam uwolnić. Liczyli na jego powolną śmierć, która byłaby odpokutowaniem jego win, jego wywyższania się i donoszenia ojcu. Kiedy jednak widzą karawanę kupców, Juda zaczyna przekonywać braci, że zamordowanie własnego brata będzie winą, która będzie nad nimi wisieć; nie ukryją tej zbrodni (por. Rdz 4,10). Proponuje jednocześnie, żeby brata sprzedać i na tym zarobić. Dwadzieścia sztuk srebra – to świadectwo tego, że właśnie tyle płacono wówczas za niewolnika w Egipcie²⁷

Tymczasem Madianiecy sprzedali Józefa w Egipcie Potifarowi, urzędnikowi faraona, przełożonemu dworzan (Rdz 37,36).

Józef został uprowadzony do Egiptu. I kupił go od Izmaelitów, którzy go tam przyprowadzili, Egipcjanin Potifar, urzędnik faraona, dowódca straży przybocznej (Rdz 39,1).

Los Józefa był przesądzony. Trafił jako niewolnik do Egiptu i kupił go urzędnik faraona – Potifar. Był on wysokim urzędnikiem królewskim. Prawdopodobnie zajmował się sądami bądź nadzorował oddziały straży pałacowej (dziś powiedzielibyśmy: oddziały policyjne), a tym samym był nadzorcą więzienia miejskiego. Jednocześnie mógł spełniać na dworze różne inne posługi. Był człowiekiem, który miał swój stopień wojskowy, ale też i władzę cywilną.

Trzeba przyznać, że w tym momencie zaczyna się nowa część historii patriarchów. Po wyniesieniu Józefa na wyżyny władzy, po udanym ruchu gospodarczo-ekonomicznym, po przyjeździe braci Józefa do Egiptu po pokarm – Izrael znajduje swoje nowe miejsce zamieszkania. Nie byłoby tego, gdyby nie wcześniejsze kontakty

²⁷ Normalna cena za niewolnika wg Wj 21,32 to 30 szekli. Natomiast Kpł 27,4 wskazuje, że wykup chłopca między 5 a 20 rokiem życia ze złożonego ślubu wymagał w świątyni wpłacenia 20 szekli świątynnych. Por. P. HEINISCH, *Das Buch Genesis. Übersetzt und Erklärt*, Bonn 1930, s. 349.

patriarchów z Egiptem. To one przygotowały niejako drogę Izraelowi do wejścia do Egiptu. Rozpoczyna się nowa jakość Izraela.

Zakończenie

Wpływ Egiptu na lud i kulturę Palestyny wynikał z roli, jaką Egipt odgrywał wśród innych ludów, będąc miejscem schronienia lub wygnania, sprawując nad nimi władzę polityczną oraz oddziałując na nie w sferze kulturalnej czy to bezpośrednio, bądź za pośrednictwem fenickich miast nadbrzeżnych. Egipt jako wielki spichlerz wschodniej części basenu Morza Śródziemnego przyciągał wiele ludów swoimi zasobami rolniczymi, bogactwem i wielkością. W Biblii mówi się o poszczególnych osobach i rodzinach z okresu patriarchów, które udawały się do Egiptu, żeby przeżyć. Analogicznie grupa wygnańców, po zdobyciu Jerozolimy przez Babilończyków, szukała schronienia w Egipcie. Egipt mógł być również miejscem wygnania – choć nie za czasów patriarchów.

Wpływ kulturalny Egiptu w Palestynie był skromny, zważywszy na ich bliskość. Egipt za to szukał w Syro-Palestynie surowców, zwłaszcza drewna i metali, i nie był zainteresowany dominacją kulturalną. W biblijnym języku hebrajskim występuje pewna liczba słów zapożyczonych z języka egipskiego, ale jest to śladowa liczba.

Jeżeli chodzi o wpływy religijne, to można doszukiwać się jakiegoś wpływu religii egipskiej (po reformie Echnatona, która wyprzedzała monoteizm biblijny Mojżesza o jakieś 100 lat) na kształtowanie się religii izraelskiej.

Dla proroków był zaś Egipt przykładem bałwochwalstwa i arogancji władzy; wyzwolenie Izraela stało się trwałym i centralnym motywem wiary Izraela.

Egypt in the days of Abraham and the patriarchs

ABSTRACT

The aim of the article is to bring up the picture of Egypt back in the days of Abraham, Isaac and Jacob. The first part of the article is discussing non-biblical sources, as well as archaeological discoveries. In this way we'll be able to have a quick glance at the ancient history of Egypt – the Old and Middle Kingdom to outline the epoch in which it is likely that Abraham, the biblical patriarch, appeared. The second part of the article will present you an image of the old, patriarch-driven Egypt. We want to look at the details provided by the Book of Genesis.

Keywords: Egypt, the patriarchs, Abraham, Genesis, Old Kingdom, Middle Kingdom, Egyptian gods.

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przybliżenie sytuacji Egiptu w czasach Abrahama, Izaaka i Jakuba. Pierwsza część artykułu poświęcona jest omówieniu źródeł pozabiblijnych, a także odkryć archeologicznych. W ten sposób krótko spojrzymy na historię Egiptu – Starego i Średniego Państwa, żeby zarysować tło epoki, w której prawdopodobnie w Egipcie pojawił się biblijny Patriarcha – Abraham. Natomiast w drugiej części tego artykułu przybliżymy biblijny obraz Egiptu z czasów patriarchów. Przyjrzyć się chcemy, co na temat Egiptu znajdziemy w Księdze Rodzaju.

Słowa kluczowe: Egipt, patriarchowie, Abraham, Księga Rodzaju, Stare Państwo, Średnie Państwo, bogowie egipscy.

Bibliografia

Teksty biblijne

Hebrajsko-polski Stary Testament. Prorocy. Przekład interlinearny z kodami gramatycznymi, transliteracja i indeksem słów hebrajskich, A. Kuśmirek (red.), Warszawa 2008.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem, Edycja św. Pawła 2009.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami, Poznań 2003.

Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych, Poznań 1996⁴.

Komentarze

BROWN R.E., FITZMYER J.A., MURPHY R. (red.), *Katolicki komentarz biblijny*, Warszawa 2001.

HEINISCH P., *Das Buch Genesis*, Bonn 1930.

LEMAŃSKI J., *Księga Rodzaju. Rozdziały 11–36* (Seria: Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament. t. I, cz. 2, Częstochowa 2014.

ŁACH S., *Księga Rodzaju*, w: *Pismo Święte Starego Testamentu*, t. I, Poznań 1962.

Opracowania ogólne

ACHTEMEIER P.J. (red.), *Encyklopedia biblijna*, Warszawa 1999.

- METZGER B.M., COOGAN M.D. (red.), *Słownik Wiedzy Biblijnej*, Warszawa 1997.
- PRITCHARD J.B. (red.), *Wielki atlas biblijny*, Warszawa 1997.
- RIENECKER F., MAIER G., *Leksykon biblijny*, W. CHROSTOWSKI (red. wydania polskiego), Warszawa 2001.
- SCHLÖGL H.A., *Starożytny Egipt*, Warszawa 2012.
- WILKINSON T., *Powstanie i upadek starożytnego Egiptu. Dzieje cywilizacji od 3000 p.n.e. do czasów Kleopatry*, Poznań 2013.

Pomoce leksykograficzne

- BRIKS P., *Podręczny słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu*, Warszawa 1999.